

ՀՈԳԵՎՈՐ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԸ
ԽՈՐՀՐԴԱԴԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ թթ.

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդած տարիները հայ իրականության մեջ հասարակական-քաղաքական կյանքի մի շրջան դարձան, որն ինչ-որ տեղ ստվերեց եկեղեցու ունեցած հասարակական-քաղաքական կշիռը՝ չլուծված հիմնախնդիրների լույսի ներքո: Ողջունելով ցարիզմի անկումը՝ հայ հոգևորականությունը գիտակցում էր ռուսահայ իրականության մեջ եկեղեցու դիրքերի թուլացման վտանգը. «Քառս մտքեր կան ինչպես հոգևորական դասի, նույնպես եւ աշխարհականների մէջ»¹:

Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում իր մտահոգությունն արտահայտող Գյուտ վարդապետը մատնանշում է, որ օրեցօր աճող քառսը հայ եկեղեցու համար օգտակար չէ, ինչն ականհայտ ցույց է տալիս, որ հայ հոգևորականության շրջանում ևս գիտակցվում և բարձրաձայնվում էր նոր իրողությունների փաստը: 1917 թ. փետրվարի ծնունդ ժամանակավոր կառավարությունը, հռչակելով դեմոկրատական ազատություններ, լայն հնարավորություն էր բացել եկեղեցու առջև ազգային կյանքի առաջադիմության, հոգևոր-եկեղեցական և բարոյական խնդիրների լուծման և կանոնավորման համար. «...մինչ 1917 թ. եկեղեցու առջև արդէն հասունացած խնդիրները նոր քաղաքական, ազգամիջեան յարաբերութիւնների պայմաններում, թելադրում են եկեղեցու բարեկարգման խնդիրը»²:

1917 թ. միջազգային քաղաքական բարդ պայմաններում հասունացել էր եկեղեցական համագումարի հրավիրման հարցը, ուր քննարկման առարկա խնդիրները ոչ միայն զուտ եկեղեցական էին, այլ նաև համազգային: 1917 թ. ապրիլի 7-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն առաջին անգամ իր թիվ 678 կոնդակում հիշատակում է եկե-

¹ «Արարատ», Էջմիածին, 1917, Յունիս-Յուլիս, էջ 487:

² Մելիքեան Վ., Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը, «Բազմավէպ», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 2003, թիւ 1-4, էջ 267:

ղեցական ազգային ժողովի մասին: Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը տեղի ունեցավ 1917 թ. հունիսի 12-23-ը, որի բանաձևերն ամփոփոխ գրքույկը լույս տեսավ նույն թվականին Էջմիածնում՝ «Ռուսահայ հոգեւորականութեան համագումարի (1917 թ. յունիս) բանաձևեր» անունով: Այս համագումարին ներկա էին 29 կուսակրոն և 38 ամուսնացած հոգևորականներ, ընդամենը 67 հոգի, «...որոնցից երեսուներկուսը Էջմիածնի միաբանության անդամներ էին, իսկ մնացած երեսունհինգը՝ ռուսահայոց վեց թեմերը ներկայացնող ամուսնացած քահանաներ»³: Ինչ վերաբերում էր համագումարի վճիռների իրավական նշանակության խնդրին, ապա այն ուներ նախապատրաստական կարգավիճակ, քանի որ համագումար հրավիրող կոնդակը նրան «նախապատրաստական» անուն էր տալիս. «Այս ժողովը օրենսդիր լինել չի կարող, այլ միմիայն խորհրդակցական է կամ նախապատրաստական, որի որոշումները և վճիռները Հայոց եկեղեցւոյ համար պարտադիր լինել չեն կարող, այլ որպէս ցանկութիւն առաջարկուել ի տնօրէնութիւն ապագայ ազգային եկեղ. ժողովին»⁴:

Ազգային եկեղեցական նոր ժողով հաջորդող տարիներին անցկացնել չհաջողվեց տեղ գտած քաղաքական իրադարձությունների պատճառով, ուստի 1917 թ. հունիսի եկեղեցական ժողովի առաջարկարեւոյնութունների մի մասը (Գրիգորյան տոմարի ներմուծումը, այրի հոգևորականների ամուսնությունը, երգչոցի գործածությունը ևն) կաթողիկոսի 1922-1923 թթ. կոնդակներով օրինականացվեցին⁵:

1924 թ. հունվարի 1-ին, թիվ 1 կոնդակով հաստատվեց Գերագույն Հոգևոր խորհուրդ և վերացվեցին Սինոդն ու Հայրապետական Ղիվանը:

Ռուսահայ հոգևորականության այս համագումարն ունեցավ պատմական ու գործնական մեծ նշանակություն հայ եկեղեցու համար՝

³ Խաչիկ ԲաժՖի Ղազարյան, Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ Առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Ս. Էջմիածին, 1999, էջ 178:

⁴ Ռուսահայ հոգևորականութեան համագումարի (1917թ. Յունիս) բանաձևեր, Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 7-8:

⁵ Գիւտ եպ.՝, Հայ եկեղեցու բարենորոգութեան խնդիրը եւ ազգային եկեղեցական ժողովը, Փարիզ, 1926, էջ 34:

հասարակական-քաղաքական բարդ գործընթացներում արժարժեքով համահայկական խնդիրներ:

Արդեն Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության շրջանում հայ եկեղեցին ներգրավվեց երկրի առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը. «ՀՀ տարածքում գտնվող կրոնական կառույցների դրությունը չէր կարող արմատապես տարբերվել ընդհանուր առմամբ պետության ներսում տիրող սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական անկայուն պայմաններից, որոնք, բնականաբար, իրենց ազդեցությունն էին թողնում: ...Այսուհանդերձ, Հայ եկեղեցին ամեն մի հնարավորությամբ օգտագործում էր իր ներքին դրությունը կայունացնելու համար՝ միաժամանակ ձգտելով ըստ կարելիւյն զերծ մնալ ներպետական եւ համազգային նշանակության ճգնաժամային երեւոյթների ազդեցությունից»⁶:

Խորհրդային կարգերի հաստատումով եկեղեցին թեկնածու պատմության մոր շրջափուլ՝ լի անցյալից ժառանգած հիմնախնդիրներով և ապագայի ծանր պայմաններով: Նախևառաջ, Խորհրդային Ռուսաստանում, ապա նաև Խորհրդային դարձած մյուս հանրապետություններում ուժեղ պայքար ծավալվեց եկեղեցու դեմ: Խորհրդային Ռուսաստանում ռուս ուղղափառ եկեղեցու նկատմամբ կիրառված պայքարի և բռնությունների մեթոդները դարձան էտալոնային մյուս հանրապետություններում: Եկեղեցու և կրոնի դեմ պայքարը սկսվեց բուլշևիկների իշխանության գալուց անմիջապես հետո:

Խորհրդային իշխանության՝ ժողկոմխորհի, առաջին օրենսդրական որոշումներից էր 1918 թ. հուլիսի 20-ի «Խղճի ազատության, եկեղեցական և կրոնական ընկերությունների մասին» դեկրետը, ուր ասվում էր .«Կրոնական պաշտամունքների կատարման ազատությունը և հակակրոնական պրոպագանդի ազատությունը ճանաչվում է բոլոր քաղաքացիների համար»⁷: Այս դեկրետով վերացվում էին դավանանքի հետ կապված բոլոր իրավական արտոնություններն ու պար-

⁶ Հարությունյան Ա., Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածնի հասարակական եւ դիվանագիտական գործունեությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2004, էջ 4:

⁷ Կոմունիստական պարտիան և սովետական կառավարությունը կրոնի և եկեղեցու մասին, Երևան, 1960, էջ 55-56:

տականությունները: Համանման ուրիշ դեկրետներ և սկզբնաղբույթներ հիմք են ծառայել ծավալելու եկեղեցու և հոգևորականության դեմ ուղղված պայքար:

1922 թ., ինչպես ռուս ուղղափառ եկեղեցու, այնպես էլ Հայ Առաքելական եկեղեցու համար դարձավ մոր փորձությունների շրջան, քանի որ Համառուսաստանյան Կենտրոնական գաղտնի դեկրետ ընդունեց եկեղեցական արժեքների առգրավման մասին:

Ռուս ուղղափառ եկեղեցին, չդիմադրելով աճող ճնշմանը, 1922-1923 թթ. տրոհվեց մի քանի հոսանքների, որոնցից մորոգչողական կամ «կենդանի» կարմիր եկեղեցական հոսանքը խրախուսվում էր բոլշևիկյան ղեկավարության կողմից՝ ուղղորդվելով պաշտոնական պատրիարքության դեմ: Նորոգչողական հոսանքը կամ «ազատ եկեղեցականների» շարժումը Կովկաս և Հայաստան թափանցեց կարճ ժամանակ անց՝ հանդես գալով որպես «ըմբոստացում» պաշտոնական եկեղեցու դեմ. «Ազատ եկեղեցու հիմնադրմանը 1925 թ. մայիսին հաջորդեց նաև միաբանության՝ «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» ստեղծումը»⁸, իսկ մինչ այդ՝ 1924 թ. նոյեմբերի 27-ից, սկսել էր լույս տեսնել «Ազատ եկեղեցի» շաբաթաթերթը:

Թիֆլիսում հիմնադրված եկեղեցական եղբայրությունը իր «Մեր Նպատակը» հրատարակության մեջ մատնանշում էր Ա. Էջմիածնի անցյալի և ներկայի գործունեության բազմաթիվ հարցեր, փորձելով ապացուցել, որ. «...ռուսահայ եկեղեցին ուժեղ կերպով ենթարկվում էր ցարական պետության քաղաքական ալիքների հոսանքներին և զրկված էր հնարավորությունից՝ թեկուզ իր վարչական մասում որոշ բարեփոխություն մտցնել, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանից դուրս գտնված մեր եկեղեցական կյանքը իր վարչական և մասամբ էլ՝ ծխական խնդիրներում բոլորովին նման չէր ռուսահայ եկեղեցական կյանքին»⁹: Որպես օրինակ մատնանշվում էր տաճկահայ եկեղեցին, ուր բացակայում էր հոգևորականության «միահեծան» կամքը (այդպես էին գտնում «Ազատ եկեղեցական»-ները), իսկ եկեղեցին կա-

⁸ Խաչիկ Րաֆֆի Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 218:

⁹ Տեր-Հարությունյան Հ., Մեր Նպատակը. Հայոց եկեղեցական բարեփոխությունը եվ նրան հասնելու միջոցները, Թիֆլիս, 1926, էջ 6:

ռավարվում էր ժողովրդից ընտրված երեսփոխանների ժողովներով ու այլ խառը մարմիններով: Այս օրինակին ազատ եկեղեցականները հակադրում էին վիրահայոց հոգևոր կյանքի իրողությունները և, մասնավորաբար, Թիֆլիսի հայ քահանայությանը: Այսպես, եկեղեցական եղբայրությունը գրություն է կազմում Վրաստանի հոգևոր թեմի առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոս Չորեքչյանի անունով, ուր ներկայացված էր եկեղեցական բարեփոխումների անցկացնելու առաջարկ-պահանջներ. «Մեր հոգևորականությունը Վրաստանում, ուր դուք պաշտոն ունիք իբրև թեմական առաջնորդ միանգամայն իրեն անհամապատասխան դերումն է գտնվում և շնորհիվ այդ բանի, ժողովրդի սառնությունը դեպի եկեղեցին և հոգևոր դասը, օրավուր սուր կերպարանք է ստանում: ...Գոնե Թիֆլիսի պես քաղաքում, ուր մտավոր կենտրոնատեղի է և այդ հանգամանքում մեր եկեղեցին պետք է ունենար կրթված և գաղափարական հոգևորականություն, սակայն չկա»¹⁰: Թիֆլիսի «Ազատ եկեղեցական եղբայրություն»-ը հաստատվել է եղբայրության 1926 թ. ապրիլի 27-ի ընդհանուր ժողովում և գրանցվել Թիֆլիսի քաղաքային 1926 թ. մայիսի 11-ին 1405 համարով: Եղբայրության կանոնադրությունն ազդարարում էր. «Ազատ եկեղեցական եղբայրությունը հիմնվում է Թիֆլիս քաղաքում և նպատակ ունի ընդհանրացնելու՝ Վրաստանի հանրապետության մեջ գտնվող հավատացյալներին՝ նրանց կրոնական պահանջները բավարարելու համար և հայ առաքելական եկեղեցում մտցնելու՝ հետևյալ բարեփոխական ծրագիրը.

ա) Հայ եկեղեցին դնել իր կոչման բարձրության վրա, վերականգնելով այնտեղ առաքելական պարզությունը և քրիստոնեական ոգին»¹¹: «Ազատ եկեղեցու» սոսկ կանոնադրությունից իսկ, արդեն երևում է, որ այն վայելում է իշխանությունների օժանդակությունն ու աջակցությունը: Այսպես, կանոնադրության մեջ «Եղբայրության փակումը» բաժնում ուղղակիորեն ասվում էր. «Եղբայրության փակման դեպքում կառավարությունից օգտագործության պայմանով ստացած գույքը լիովին վերադարձվում է պետական համապատասխան մարմն-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 13:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 28-29:

նին ընդունելության ցուցակով...»¹²: Միևնույն ժամանակ պետական մարմինները Հայ Առաքելական եկեղեցուց խլում էին նրա գույքը, ունեցվածքը, շինություններն ու կալվածքները:

«Ազատ եկեղեցական եղբայրության» գործունեությունը Վրաստանում և Հայաստանում աշխուժացավ 1920-ական թթ. երկրորդ կեսին: Երևանում հաստատված «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» խորհուրդը ծագում էր տարիների ընթացքում իրենով փոխարինել էջմիածնի Մայր Աթոռը: 1926 թ. հունիսի 14-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն իր կոնդակով հայ եկեղեցուց անջատված հայտարարեց «Ազատ եկեղեցական եղբայրության»-ը և նզովեց այն: «Ազատ եկեղեցականներ»-ը, նպատակ ունենալով պառակտել հայ եկեղեցին, մերժում էին հայ հոգևորականության և Գերագույն Հոգևոր խորհուրդը՝ իբրև միակ օրինական իշխանություն ընդունելով կաթողիկոսին. «Դուք գերագույնականներդ, - ասվում էր Գերագույն Հոգևոր խորհրդի անդամներին ուղղված «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» Ցեքելայի (Վրացական ԽՍՀ) ճյուղի գրության մեջ, - կողոպտեցիք Ա. էջմիածինը և ավերակ դարձրիք. «Թալանի վանք» գրքույկի մեջ գրված է ամբողջ կյանքը: Դուք հեռացեք մեր թեմից Ձեր արքայականերով միասին, քանի որ Ձեր գնալու ճանապարհը բաց է: Մենք ունենք մեզ համար թեմական խորհուրդ և կենտրոնական վարչությունը, համազգային ընտրությամբ կաթողիկոս»¹³: ԳՀԽ-ի անդամներին չճանաչելու վերաբերյալ որոշում էր կայացրել նաև Մոսկույի շրջանի «Ազատ եկեղեցական»-ների խորհուրդը՝ Ա Չիթունու գլխավորությամբ: Այդ մասին 1929 թ. հոկտեմբերի 22-ին Գևորգ արք. Չորեքչյանին ուղղված նամակում գրված էր. «Արխագիան իր հազարավոր հայ համայնքներով միասին ուխտել է պաշտպանելու սովետական իրավակարգը և չի ճանաչի ձեզ նման սևագլուխ ճահճի գորտերին և մինչև իսկ Ձեր մարդկանց: Ովքեր Արխագիա կզան, կվռնդվեն...»¹⁴: Նույն բովանդակությամբ նամակներ Գևորգ արք. Չորեքչյանի, ԳՀԽ-ի անդամների անունով ստացվում էին

¹² Նույն տեղում, էջ 32:

¹³ Բեհրուդյան Ա., Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1921-1938թթ.), Երևան, 1994, էջ 5:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 201:

նաև այլ բնակավայրերից, ինչը կազմակերպված բնույթ էր կրում: Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Գևորգ արք. Չորեքչյանին էջմիածին կանչելուց հետո 1927 թ. փաստորեն, դարձավ Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի գոյության վերջին տարին: Վրաստանի ՆԳԺ-ն թույլ չտվեց թեմական պատգամավորական ժողով անցկացնել, փոխարենը նման թույլտվություն ստացավ «Ազատ եկեղեցական եղբայրությունը»: 1927 թ. մարտի 20-ին տեղի ունեցած «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» ժողովն ընտրեց Վիրահայոց թեմական խորհուրդ Լևոն Ճգնավորյանի և Հակոբ Տեր-Հարությունյանի գլխավորությամբ, որն էլ անմիջապես ճանաչվեց վրաց իշխանությունների կողմից: Շատ չանցած, Թիֆլիսի վանքի տարածքում գտնվող թեմական խորհրդի շենքը կնքվեց. «Մնալով առանց հոգևոր առաջնորդի հայ քահանաները ստեղծեցին էջմիածին ենթակա, վիրահայության ժամանակավոր թեմական խորհուրդ, ավագ քահանա Արշակ Մինասյանի գլխավորությամբ»¹⁵: Վիրահայության ժամանակավոր թեմական խորհրդի անդամները շուտով հայտնվեցին բարդ իրավիճակում, նրանցից պահանջվեց հանձնել թեմական ունեցվածքը: Մերժելով ապօրինի պահանջը՝ վիրահայոց թեմի ժամանակավոր ղեկավար, ավագ քահանա Ա. Մինասյանն ու մյուս անդամները ձերբակալվեցին, իսկ քահանա Տեր-Վարդանյանը վտարվեց Վրաստանի սահմաններից: «Ազատ եկեղեցական եղբայրության» և նրանց «Ազատ եկեղեցի» շաբաթաթերթի գործունեության իրական կողմը բացահայտելու և պառակտիչ քայլերի վերաբերյալ Ս. էջմիածնի ԳՀԽ-ը բազմաթիվ շրջաբերականներ էր ուղարկում թեմական խորհուրդներին: Այսպես, 1926 թ. մայիսի 26-ի շրջաբերականը լուսաբանում էր Սայր Աթոռին ուղղված բազմաթիվ դիմումները, կապված «Ազատ եկեղեցի» շաբաթաթերթի հետ, ինչին հետևում է ԳՀԽ-ի պատասխանը. «Գերագույն Հոգևոր խորհուրդը պաշտոնական գրությամբ հաղորդելով Ձեզ..., որ «Ազատ եկեղեցի» կոչվող թերթը բացարձակապես ոչ մի կապ կամ առնչություն չունի Սայր Աթոռ Ս. էջմիածնի հետ»¹⁶, իսկ Մեսրոպ քահանա Մելյանը, ով ստանձնել էր շաբաթաթեր-

¹⁵ Ստեփանյանց Ս., Հայ Առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994, էջ 55:

¹⁶ Բեհրուդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 81:

թի խմբագրումը, լքել էր Բաթումի իր ծուխը և որպես պաշտոնյա, վարձվել պետական հաստատության մեջ: Այսպես, Մայր Աթոռը բացահայտում էր «Ազատ եկեղեցական»-երի շարժման առանցքային դեմքերից մեկի արատավոր ուղին, մատնանշելով, որ բարեփոխությունների թեման լուկ շահարկման նյութ է և այդ ցանկալի գաղափարներով քողարկվում է բուն նպատակը: «Ազատ եկեղեցական եղբայրություն»-ը գործունեություն էր ծավալել ոչ միայն Անդրկովկասի հայ հավատացյալների շրջանում, այլ նաև հայահոծ տարբեր վայրերում. «Թե Չայաստանի շրջաններում, թե խորհրդային գաղթավայրերում ստեղծվում էին «Ազատ եկեղեցական եղբայրություններ», դրանց սաղորիչ գործունեությանը սատար էին կանգնում որոշ հոգևորականներ՝ ահաբեկված սպառնալիքներից կամ կաշառված ինչ-ինչ խոստումներով: «Հայ եկեղեցու դեմ ուղղված քայքայիչ գործողությունների ոլորտն ընդգրկում էր նաև Հեռավոր Արևելքը»¹⁷: Այսպես, Չսունի (Չինաստան) հայ համայնքի անունից Հայոց ազգային կոմիտեի ղեկավարները (Մարանդյան, Ա. Անտոնյան, Ա. Բահաթյան) 1925 թ. հունվարի 14-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղված նամակում գրել էին. «Չնայած նրան, որ վերջերս մի քանի հավատագուրկ և Հայոց եկեղեցվո դավաճան հոգևորականներ դուրս են եկել Մայր Աթոռի և Չեզ դեմ, չնայած նրան, որ այդ աղանդավորները ցանկանում են հայ ժողովրդի մեջ խլրտում ձգել և վարկաբեկել մեր հոգևորականության պատիվն և անունը, արատավորել մեր կրոնը, սակայն լիահույս ենք, Վեհափառ Տեր, որ ոչ մեկ ժամանակ և երբեք մեր ավանդաց սովորությունների և մեր հոգևոր զգացումների վրա, եթե չեն կարողացել բռնաճալ և արմատախիլ անել դարերի ընթացքում, այժմ ևս ոչ ոք չէ կարող փոխիլ հավատքը, սերը դեպի Մայր Աթոռ՝ Ա. Էջմիածինը և մեր որդիական հավատարմությունը դեպի Չերդ Սրբությունը: Այսուհետև համապազ անսասան պիտի մնա մեր նախահայրերի կրոնը մեզ համար»¹⁸: Ակնհայտ է, որ «Ազատ եկեղեցական» շարժման սկզբնավորման համար հաջողվել էր հավաքել հոգևորական և աշխարհիկ գործիչների մի խումբ, որոնք գծովել կամ

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 4-5:

հեռացել էին մայր եկեղեցուց: «Ազատ եկեղեցական»-ների միջև 1929 թ. շարունակվող գործունեությունը ցույց տվեց նրանց «բարեփոխումների» պառակտիչ ուժը, որը մեծ վնաս բերեց հայ եկեղեցուն. «Ազատ եկեղեցին ուղղած էր էջմիածնի հեղինակութեան դէմ եւ, բարենորոգումների անունով, նպատակ ունէր թուլացնել կաթողիկոսի եւ, առհասարակ, լուսաւորչական հոգեւորականութեան ազդեցութիւնը ժողովրդի վրա: Իրապես նա շօշափելի արդիւնքի չհասաւ, բայց էջմիածնի «դիրքաւորման» գործում, անշուշտ, որոշ դեր կատարեց»¹⁹: Ճիշտ է նկատում Փարիզում հրատարակվող «Վեմ» հանդեսը, որ «...Չէկայի բացայայտ քաջալերանքով, տխրահռչակ Բենիկ վարդապետը, Աշոտ եպիսկոպոսն ու Մելեան քահանան ստեղծեցին «ազատ եկեղեցի»-ն՝ որոշ ժամանակ բաւական աղմուկ հանելով ժողովներով, ճառերով, գրքոյկներով, Չէկայի դրամով հրատարակւող «Ազատ եկեղեցի» ամսաթերթով ու զուտ բուլշեիկեան գործելակերպով»²⁰:

1924 թ. (նշվում է նաև 1925 թ.) ԽԱՅՄ-ում հիմնադրվում է Անաստվածների միությունը, որը հավակնում էր դառնալ զանգվածային շարժում ուղղված հավատքի և եկեղեցու դեմ: Անաստվածների միությունը 1929 թ. վերանվանվեց «Մարտնչող Անաստվածների Միության» (ՄԱՄ) և պաշտոնական տվյալներով ուներ մի քանի միլիոն անդամ: Արդյունքում, վերոհիշյալ միության և նմանօրինակ կազմակերպությունների համագործակցության «շնորհիվ» 1937 թ. ԽԱՅՄ-ը հռչակվեց «համատարած աթեիզմի երկիր»: ԽԱՅՄ անաստվածների 2-րդ համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1929-ին, խիստ ներկայացուցչական էր: Համագումարի 956 պատգամավորների թվում էին բազմաթիվ կուսակցական, պետական գործիչներ, «կարմիր» մտավորականության ներկայացուցիչներ՝ Բուխարինը, Կալինինը, Մ. Գորկին, Մայակովսկին: Համագումարն ընդունեց «Հակակրոնական հերթական խնդիրների մասին» բանաձև, ուր նշվում էր, որ «Իր ազիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքում «Անաստվածների միությունը» պետք է առաջին հերթին մերկացնի կրոնի քաղաքական դասակարգա-

¹⁹ Խորհրդային իշխանութիւնը եւ եկեղեցին, Վեմ, Փարիզ, 1935, Յունար-Ապրիլ, էջ 106:

²⁰ Նույն տեղում:

յին դերը, բացահայտի բոլոր և ամեն տեսակի կրոնական կազմակերպությունների հակահեղափոխան գործունեությունը, որոնք ձգտում են պրոլետարիատի դիկտատուրայի թշնամի տարրերին ծառայել, ամեն կերպ արգելակել սոցիալիստական շինարարությանը»²¹:

1929 թ. «Անաստված» ամսագիրը իր էջերում մեղադրում էր Ս. Էջմիածնին և Վեհափառ Հայրապետին, որ նրա «ղեկավարությամբ Խորհրդային Միության ներսում և արտասահմանում հայ հոգևորականության և հակահեղափոխական դաշնակցության միջև ուժեղ գործակցություն գոյություն ունի»²², ինչը պատասխան էր «Հայրենիք»-ում տպագրվող հակախորհրդային հոդվածների: «Հայրենիք»-ն իր էջերում քննարկում էր Մայր Աթոռ Սիրիա փոխադրելու հարցը, անհանգստությունը. «այն բացառիկ ծանր պայմաններն էին, որոնց մեջ այսօր գտնվում է հայոց եկեղեցին, այն անօրինական հալածանքները, որոնց ենթակա է տարիներ ի վեր Էջմիածնի և հայ հոգևորականությունը Խորհրդային Ռուսիո մեկ ծայրից մյուսը...»²³: «Էջմիածնի դասերը» հոդվածում, որը տպագրվել էր «Հայրենիք»-ի էջերում, ներկայացնում էր Էջմիածնի գավգործկոմի նկատմամբ տարվող քննությունը, որի պատճառներից էր. «գ. Թոյլ հակակրօնական պրոպագանդան»²⁴: Նույն ամսագրի 1929 թ. նոյեմբերի համարում տպագրված «Էջմիածինը եւ արտասահմանը» հոդվածում մատնացույց է արվում Էջմիածնի միաբանության ծայրահեղ ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը. «Էջմիածնի Գերագույն Խորհուրդը մի դիմում է ուղարկել արտասահմանի թերթերին, որի մէջ մատնացույց անելով Ս. Աթոռի տնտեսական ծանր կացութեան վրայ, խնդրում է նպաստ վանականների եւ կաթողիկոսի ապրուստի համար»²⁵:

1930 թ. մայիսի 8-ին վախճանվում է Գևորգ Ե կաթողիկոսը, ում բաժին ընկավ հայոց եկեղեցին կառավարել բռնաճնշումների և ահաբեկումների ծանր ժամանակաշրջանում: Կաթողիկոսի հուղարկավո-

²¹ Ստեփանյանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 71:

²² Նույն տեղում, էջ 70:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Հայրենիք», Նոյեմբեր, 1928, էջ 164:

²⁵ «Հայրենիք», Նոյեմբեր, 1929, էջ 172-173:

րությունից հետո՝ 1930 թ. մայիսի 28-ին, կաթողիկոսի տեղակալ Խորեն սրբազանը դիմեց Չայաստանի Կենտգործկոմին և ժողկոմխորհին՝ թույլատրելու գումարել Ազգային եկեղեցական ժողով, որի նախնական համաձայնությունը ձեռք բերվեց: Երևանում և Մոսկվայում ընկալեցին կաթողիկոսական ընտրությունների անհրաժեշտությունը (արտասահմանի թեմերում ակտիվորեն քննարկվում էր Սայր Աթոռը էջմիածնից տեղափոխելու հարցը) և զիջեցին, հակառակ այն պարագային, որ ռուս ուղղափառ եկեղեցին չուներ հոգևոր առաջնորդ և սկսած 1925-ից բազմիցս բարձրացնում էր այդ հարցը: Կաթողիկոսական ընտրությունների անհրաժեշտության մասին «Ամաստված» երկշաբաթերթում տպագրվել է նաև Ա. Խանջյանի «Կաթողիկոսական ընտրությունների առթիվ» հոդվածը, ուր գրված էր. «Կաթողիկոսության արտասահման տեղափոխելու միտքը բղխում է հայ բուրժուական կուսակցությունների ձգտումից: Այդ միտքը սկսեց էլ ավելի ուժգին արծարծվել, երբ վախճանվեց վերջին կաթողիկոսը-Գևորգ 5-ը: Սակայն հայ բուրժուազիան չկարողացավ իրականացնել իր այդ ձգտումը: ...Պաշտպանությունը միաժամանակ ամեն տեսակի հերյուրանքներով աշխատում է արտասահմանյան պատգամավորներին ներշնչել, որ ընտրությունները կազմակերպված են այնպես, որ նրանք «համաժողովրդական բնույթ» չեն կրում...»²⁶: Կաթողիկոսական առաջիկա ընտրություններին մասնակցելու համար հոգևոր թեմերում անհրաժեշտ էր անցկացնել պատգամավորների ընտրություններ. «Սակայն ԽՍՀՄ-ում գտնվող թեմերի մեծ մասում բացակայում էին առաջնորդները, որոնք պիտի կազմակերպեին ընտրությունները: Այդ նպատակով էլ Ա. էջմիածնից տեղեր ուղարկվեցին Սայր Աթոռի ներկայացուցիչներ»²⁷: Միևնույն ժամանակ, ԳՀԽ-ը որոշում է. «...առաջադրել Խորհրդային Միության սահմաններում եղած թեմերի առաջնորդներին ընտրությունների գործը ղեկավարելիս առաջնորդվել նախապես տրված հրահանգներով, միաժամանակ հարմարվելով պայմաններին՝ արագացնել և թեթևացնել պատգամավորների ընտրության գործը»²⁸:

²⁶ «Ամաստված», Դոկտեմբեր, 1932, էջ 4-5:

²⁷ Ստեփանյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 77:

²⁸ Բեհրուդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 244:

Հայ Առաքելական եկեղեցու ղեկավարի քաջակայությունը ազդանշան հանդիսացավ Վրաստանի հայկական եկեղեցիների առգրավման և փակման նոր ալիք սկսելու համար: 1930-1931 թթ. իրար հետևից փակվեցին Թիֆլիսի Ս. Սարգիս, Բետիեմյան և Խոջևանքի եկեղեցիները՝ Վիրահայ թեմը գտնվում էր կաթվածահար վիճակում:

1931թ. դրությամբ անմխիթար վիճակում էին գտնվում նաև խորհրդահայ մյուս թեմերը:

Հյուսիսային Կովկասի և Աստրախանի առաջնորդ Բագրատ արքեպիսկոպոս Վարդազարյանը ծանր հիվանդ էր և խնդրում էր Մայր Աթոռին հարգել հրաժարականի իր դիմումը:

Նոր Նախիջևանի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը, վկայակոչելով իր գիտական աշխատանքները, որոնք հանձնարարված էին Ն. Մառի կողմից, խնդրում էր իրեն փոխադրել Էջմիածին:

Բաքվի և Թուրքեստանի առաջնորդ Մաթևոս արքեպիսկոպոս Մաթևոսյանը բողոքում էր իր բնակության պայմաններից և հիվանդությունից: Իրականում թեմակալ առաջնորդը լարված հարաբերությունների մեջ էր Ադրբեջանի իշխանությունների հետ:

Արցախի թեմը Վրթանես եպիսկոպոս Հակոբյանի գլխավորությամբ նույնպես դժվարին օրեր էր ապրում: Արդեն 1932 թ. սկիզբ առավ ճնշումների նոր ալիք, որն ավարտվեց Արցախի հայ հոգևորականության արտաքսումով և բոլոր հայ եկեղեցիների փակումով:

1920-ական թթ.՝ Գևորգ Ե կաթողիկոսի գահակալության շրջանում, խորհրդային իշխանությունների՝ եկեղեցու դեմ պայքարի թափի և ծավալների մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է դիտարկել Մայր Աթոռի հետ թեմերի գրագրությունները, Էջմիածնի բողոք-դիմումները վերին աստիճանների: Այսպես, Գևորգ Ե կաթողիկոսը 1925 թ. մարտի 9-ին ԽԱՀՄ Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Ռիկովին ուղղված նամակում ներկայացնում է հայ եկեղեցու դեմ գործադրվող բռնությունները. «խորհրդային Վրաստանում 1923 և 1924 թթ. վարչական միջոցներով փակվել են 56 հայկական եկեղեցի, խորհրդային Հա-

յաստանում՝ 20»²⁹։ Վրաստանում լայն թափ առած հալածանքը հայ եկեղեցու դեմ մտորումների տեղիք էր տվել 1925 թ. շրջայցով Անդրկովկասում գտնվող Համամիութենական ղեկավարությանը՝ Կենտրոնականի նախագահ Մ. Կալինինին և Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Ռիկովին. «Նրանց արդարացի և հեռատես կարգադրության ու հեղինակավոր ազդեցության շնորհիվ վերաբացվեցին խորհրդային Վրաստանում բռնությամբ փակված Հայոց եկեղեցիները և դադարեցին ընդհանրապես կրոնական համոզման համար հալածանքի տգեղ արտահայտությունները»³⁰։ Պակաս ծանր չէին հայ եկեղեցու և հոգևորականների նկատմամբ կատարվող բռնությունները Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում։

1924 թ. մարտի 17-ին Գևորգ Ե-ն Ադրբեջանի ԽՍՀ Ժողկոմխորհին ուղղված դիմումով բողոքում էր Բաքվի և Թուրքեստանի թեմակալ առաջնորդ Մառթեոս եպիսկոպոսի նկատմամբ կատարված բռնության և առաջնորդարանի գրավման դեմ. «Այժմ, ես որպես ընտրյալ Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և պետ Հայաստանյայց եկեղեցու դիմելով Ադրբ. Առց. Հանր. Սովնարկոմին, հաւատացած եմ, որ Սովնարկոմը, որը հարգում է խղճի կատարյալ ազատությունը... չի թույլ տա բռնությամբ խախտել հայ ժողովրդական եկեղեցու կանոնը և անպատված ու անուշադիր թողնել հայոց թեմակալ առաջնորդին, այլ կկարգադրի, որ իմ ներկայացուցիչ առաջնորդ Մառթեոս եպիսկոպոսը բնակություն ունենա որպես մինչ այժմ, Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու առաջնորդարանում...»³¹։ Գերագույն Հոգևոր խորհրդին ուղղված Գանձակի Հայոց առաջնորդ Լևոն եպիսկոպոսի 1924 թ. փետրվարի 7-ի նամակից, պարզ են դառնում տեղում կատարված բռնությունների և առգրավումների մեծ չափերը։ Այստեղ բռնությամբ խլվել էին Ղարաչինար, Հավարիկ գյուղերի եկեղեցիները, չափաբերական մատյաններն ու գույքը, բանտարկվել Ղարաչինարի և Աուլուքի քահանաները։ Գանձակի առաջնորդի նամակը վերջանում էր հետևյալ խոսույն տողերով. «Տեղական հոգևոր իշխանության դիմումները, ինչ-

²⁹ Նույն տեղում, էջ 64, տես նաև Ստեփանյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 41։

³⁰ Բեհբուդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 86։

³¹ Նույն տեղում, էջ 52։

պես տարիների փորձերը ցույց տվին, որ մնում են առանց հետևանքների կամ վախճան են ստանում սպառնալիքներով՝ դիմողների հասցեին»³²։ 1925 թ. փակվեց Շամախու հայոց եկեղեցին. «...տեղի քահանա Վարդգես Գրիգորյանին, գավառից վտարելու սպառնալիքի ներքո, արգելվեց ծիսակատարությունների անցկացումը»³³։

Արցախի թեմում նույնպես քայքայված և կազմալուծված իրավիճակ էր տիրում, ինչը բացահայտ երևում է թեմի առաջնորդ Վրթանես Ժ. վարդապետի 1925 թ. օգոստոսի 13-ի զեկույցից. «Երկու տարի է իսպառ դադարած է եղել ամբողջ թեմում ժամասացությունը։ ...երեսուներկու (32) քահանաները, հակառակ իրենց կոչման ու երդման, չդիմանալով արտաքին և նյութական ճնշումներին, հայտարարում են, որ «մինչև օրս խաբել են ժողովրդին»։ ...Մնացած 28 քահանաները թեմի ընդարձակության համեմատ այնքան քիչ են, որ կարելի է ասել, որ Արցախի թեմն առանց քահանաների է»³⁴։ Արցախի թեմում, նշված ժամանակահատվածում, կար 136 եկեղեցի, որոնցից միայն 10-ն էին իշխանությունները վերցրել։ Արդեն 1929 թ. փետրվարի 11-ով թվագրված Վրթանես Ժ. վարդապետի զեկույցից ԳՀԽ-ին, պարզ է դառնում, որ 1929 թ. փետրվարի դրությամբ Արցախում ակումբ-դպրոցի, շտեմարանի կամ խրճիթ-ընթերցասրահի էին վերածված 79 եկեղեցիներ, իսկ թեմում մնացել էին 22 քահանաներ։ Քահանայության դեմ տարվող պայքարը չշրջանցեց նաև Արցախի թեմի առաջնորդին, որը բանտարկվեց Շուշիում։ Նրան ազատ արձակելու միջնորդությամբ հանդես եկավ ԳՀԽ-ը, 1931 թ. նոյեմբերի 7-ին խնդրագրով դիմելով ՀՍԽՀ պետքադավարությանը։

Խորհրդային Ռուսաստանի հայկական թեմերում ևս 1920-ական թթ. տիրում էր անմխիթար վիճակ, այսպես, հայ եկեղեցու ժանր կացությունը Դյուսիսային Կովկասում մանրամասն բնորոշված է Նովոռոսիյսկի ծխատեր Գևորգ քահանա Օրդուխանյանի դիմումներում՝ ուղղված կաթողիկոսին. «Մեր եկեղեցին վտանգի մեջ է, մեր սուրբ հավատը ոտնակոխ է լինում, մանավանդ վտանգի մեջ է մեր խեղճ ու

³² Նույն տեղում, էջ 49։

³³ Ստեփանյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 42։

³⁴ Բեիրուդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 67-68։

կրակ ազգի ամբողջությունը... մեր կենտրոնը՝ Արմավիրը լուռ է Ձաքարիայի մեան. ոչ մի միջոց, ոչ մի խորհրդակցություն... Երևանից եկած մի քանի երիտասարդների քարոզությունները հասարակության խավարագույն մասերում հաջողություն են գտնում... Իրավապես սա մեր՝ ռուսահայերիս եկեղեցու ճգնաժամն է. իրավապես սա Ռուսաստանում ցրված անթիվ հայերի դամբանականն է»³⁵: Գևորգ քահանա Օրդուխանյանը շատ չանցած ճաշակում է մահ աքսորի դառնությունը, 1925 թ. հունվարի 3-ին կաթողիկոսին ուղարկած իր մամակում գրում է, որ իրեն ձերբակալել են մախորդ տարվա օգոստոսի 9-ին: Ապա ներկայացնելով Նարիմում (Տոմսկի մահանգ) իր անհուսալի դրությունը, հագուստի և սննդի պակասությունը, օգնություն է հայցում: Նովոռոսիյսկի հայոց եկեղեցու և Մայկոպի հայաբնակ գյուղերի (Հայկական շրջան) աղոթատների փակման կապակցությամբ Հյուսիսային Կովկասի և Աստրախանի թեմի առաջնորդ Բագրատ արքեպիսկոպոսը դիմում է ԳՀԽ-ին իր 1929 թ. ապրիլի 25-ի և մայիսի 22-ի մամակներով, ուր գրված է. «Անցյալ 1928 թ. վերջին ամիսներին Հայկական ռայոնի գյուղական իշխանության ներկայացուցիչներն ու գյուղական մի քանի կոմսոմոլներ սկսել են հայ հավատացյալներին նեղել և սպառնալիքներով պահանջել, որ աղոթատները հանձնեն: Հայկական ռայոնի հայ գյուղերից գլխավորն ու ազդեցիկը Խոյթա գյուղն է եղել, որը ուներ Ս. Խաչ աղոթատուն 1883 թվից: 1928 թ. նոյեմբերի վերջերին տեղական իշխանությունը սպառնալիքներով գրավել է այդ աղոթատունը: Այնուհետև նույնպիսի միջոցներով վերցրել են մահ Գումայկա, Պերեվալյանայա, Սադովայա, Մարաթուկ գյուղերի հայոց աղոթատները»³⁶: Եկեղեցու դեմ ուղղված պայքարը, ինչպես մահ հակակրոնական քարոզարշավը ենթադրում էր ոչ միայն եկեղեցիների փակում, նրա սպասավորների նկատմամբ բռնությունների և աքսորի կիրառում, այլև մահ ֆինանսական հարկադրում: 1930 թ. ապրիլի 9-ին Հյուսիսային Կովկասի և Աստրախանի թեմի առաջնորդ Բագրատ արք. Վարդապարյանի՝ կաթողիկոսին ուղղված մամակից պարզվում է, որ Արմավիրի ֆինտեսչությունը

³⁵ Նույն տեղում, էջ 49-50:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 185-186:

ծանր հարկեր էր դրել առաջնորդի վրա՝ պահանջելով դրա անհապաղ մուծումը: ԳՀԽ-ի անունով գրեթե նույնաբնույթ հայտարարություն է արել Նոր Նախիջևանի թեմական խորհուրդը 1930 թ. փետրվարի 26-ին: Այստեղ խոսվում էր ծանր հարկումների պատճառով քահայանագործումից հրաժարված Մեծ Սալա և Նիսվիթա գյուղերի քահանաների մասին, ինչպես նաև փակված եկեղեցիների մասին. «Ներկայիս փակված են թեմիս եկեղեցիներից - 1) Լենինգրադի Ա. Կատարինե եկեղեցին՝ պետական հարկը վճարելու անկարողության պատճառով, 2) Նիսվիթա գյուղի Ա. Հովհաննու Կարապետի եկեղեցին՝ քահանայի հրաժարվելուն և պահանջված նորոգությունը կատարելու նյութական միջոց չլիները պատճառով և 3) Աիմֆերոպուլի Ա. Աստվածածին եկեղեցին՝ տեղվում հայկական ակումբի վարչության պահանջմամբ և հավատացյալ համայնքի մեջ օրինապահանջ 20 հոգի պատասխանատու հիմնադիրներ չգտնվելուն պատճառով»³⁷: 1929 թ. օգոստոսին Երևանում դատավարություն էր սկսվել էջմիածնի վանքի միաբան, Բաթումի և Խարկովի հայերի հոգևոր առաջնորդ Արապիոն Եպիսկոպոս Սամվելյանի նկատմամբ՝ ցարական ռեժիմին ծառայելու և լրտեսական գործունեության անհիմն մեղադրանքներով:

Հայ Առաքելական եկեղեցու բազմաթիվ ներկայացուցիչներ աքսորված էին. նրանց թվում էին Խորեն քահանա Շուշանյանը, որն աքսորվել էր Տուշքենդ, Ներսես քահանա Տեր-Կարապետյանը, որը Բաքվից աքսորվել էր Աստրախան և այլք:

Այսպիսի պայմաններում, 1932 թ. նոյեմբերի 10-ին գումարվեց Ազգային եկեղեցական ժողով, որին մասնակցեցին ԽԱՀՄ և արտասահմանի հայկական թեմերի պատգամավորները: Նոյեմբերի 12-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադրեկյանը, իսկ Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նախագահ՝ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը: 1930-ական թթ. նոր թափով շարունակվեց պայքարը հայ եկեղեցու և նրա սպասավորների նկատմամբ, որի գագաթնակետը հանդիսացավ 1938 թ. Խորեն Ա Մուրադրեկյանի սպանությունը:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 213:

Միջազգային քաղաքական իրադրության փոփոխությունն ու Հայրենական պատերազմի տարիներին եկեղեցու ակտիվ հասարակական-քարեգործական գործունեությունը հնարավորություն ընձեռեցին հայ եկեղեցուն վերակազմվելու և շարունակելու իր պատմական դերը հայության հոգևոր-մշակութային կյանքում:

**ՕԳԱՆԵՏ ԱԼԵԿՏԱՆՅԱՆ
ԻՄ ԿԱՆՐԱ**

**УПАДОК ДУХОВНО-ЦЕРКОВНОЙ ЖИЗНИ АРМЯНСКИХ
ОБЩИН В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ В 1920-ЕХ ГГ.**

РЕЗЮМЕ

После февральской революции 1917 г. армянская церковь на короткий период получила широкие возможности для восстановления своих позиций в социально-экономической и культурной жизни страны. После установления Советской власти, политическое руководство страны в корне изменило свою политику как в отношении церкви, так и религии. В целом гонения против церкви начались в Советской России, а в дальнейшем перекинулись и на все советские республики. Советское руководство проводило дискриминационную политику не только в отношении Первопрестольного св. Эчмиадзина, но и в отношении епархии армянской апостольской церкви, действующих на территории СССР. В результате этого многочисленные армянские церкви были закрыты, а священнослужители подверглись гонениям.